Het is mij nu dikwijls moeielijk de Duitsche wereld (...) een gestalte te doen aannemen, te weten wat ze voor onze Hollandsche beteekent, en te vermoeden hoe die twee elkaar zoeken en vinden kunnen.
(Albert Verwey aan Stefan George, november 1913)

Inleiding

1.

In oktober 1899 bezochten prinses Emma en koningin Wilhelmina keizer Wilhelm II in Potsdam. Een maand later zagen de vorsten elkaar weer toen de Duitse keizer op de terugweg vanuit Groot-Brittannië naar Duitsland via Vlissingen reisde. Voordat de keizer op de trein naar Duitsland stapte, sprak hij enige tijd met de koningin en de prinses, die speciaal naar de Zeeuwse havenplaats waren gekomen om de keizer te verwelkomen. Deze beide ontmoetingen, zo kort na elkaar, leidden tot geruchten in de Duitse pers dat besprekingen over een Duits-Nederlandse tolunie of een Duits-Nederlands bondgenootschap op handen of zelfs al gaande waren.[1] Deze geruchten, die overigens ongegrond waren, kwamen niet uit de lucht vallen: er werd al maanden in de Duitse en Nederlandse pers gediscussieerd over de wenselijkheid van een nauwere band tussen beide landen. Dat debat hing nauw samen met een nieuwe koers in de Duitse buitenlandse politiek, waarbij Duitsland naar een versterking van zijn internationale positie streefde. Die politiek, de zogenaamde *Weltpolitik*, is tot op de dag van vandaag onderwerp van heftig debat. Deze studie heeft een tweeledig doel. Allereerst zal de Duitse buitenlandse politiek ten aanzien van Nederland in de periode 1890-1914 worden beschreven en in de tweede plaats acht ik het mogelijk via een reconstructie van deze politiek meer inzicht te krijgen in de algemene lijnen van de buitenlandse politiek van het Wilhelminische keizerrijk.

De internationale verhoudingen aan het eind van de negentiende eeuw werden gekenmerkt door toenemende instabiliteit als gevolg van ingrijpende veranderingen. De beproefde instrumenten van de Europese politiek zoals de pentarchie en het machtsevenwicht leken in verval en alternatieve structuren waren er nog niet. Drie ontwikkelingen in het bijzonder ondermijnden de status-quo. In de eerste plaats begon Europa zijn positie als het enige machtscentrum in de wereld te verliezen. Buiten Europa dienden zich nieuwe grote mogendheden aan zoals de Verenigde Staten en Japan. De eerste contouren van een mondiaal statensysteem werden zichtbaar. Hoe dat mondiale systeem zou functioneren was nog niet duidelijk, maar het viel te verwachten dat binnen dat systeem voor een aantal grote mogendheden van Europa slechts een bescheiden rol zou zijn weggelegd. In de tweede plaats was deze periode het tijdvak van het imperialisme. Oude koloniale machten en opkomende mogendheden poogden de resterende delen van de wereld te verdelen. De relaties tussen moederland en koloniën veranderden in snel tempo. Koloniën werden leveranciers van grondstoffen en afzetgebieden voor de industrie in het moederland. Er werd een moderne ambtelijke bestuursstructuur opgebouwd en meer kapitaal geïnvesteerd om de infrastructuur te moderniseren. De koloniën werden door stoomschepen en telegraafkabels nauwer verbonden met het moederland. Voor een deel was dat het gevolg van de verdergaande industrialisering en de ongekend snelle economische groei die na 1895 inzette. Voor een deel hing dat ook samen met de reeds genoemde veranderingen in de internationale machtsverhoudingen. De grote mogendheden hoopten door een imperialistische politiek hun positie op het mon-

1 *Schulthess europäischer Geschichtskalender (SEG)*, 1899, p. 265f en 322f.

diale toneel te versterken. Het imperialisme versterkte het antagonisme tussen de staten.[1] De derde ontwikkeling die de bestaande constellatie ondermijnde, was de snelle groei van het Duitse keizerrijk in demografisch, economisch en militair opzicht. Duitsland ontwikkelde zich sneller dan de buurlanden en de dynamiek van het keizerrijk leidde tot een toenemend onbehagen in de buurlanden van Duitsland, omdat dit het machtsevenwicht in Europa verstoorde.

Vanaf 1890, na het ontslag van rijkskanselier Otto von Bismarck, werd in Duitsland intensief gediscussieerd over de vraag hoe Duitsland moest reageren op deze drie ontwikkelingen. Na een periode van aarzeling en debat verklaarden de Duitse regeringsleiders in 1897 dat zij overgingen tot de *Weltpolitik*. Deze politiek werd de officiële leidraad voor de Duitse buitenlandse politiek van 1897 tot de Eerste Wereldoorlog. Bij mijn onderzoek bleek dat de *Weltpolitik* ook een centraal element in de Duitse politiek ten aanzien van Nederland in de periode 1897-1914 was. Door de bevindingen van het onderzoek te toetsen aan verschillende interpretaties van de *Weltpolitik* bleek het mogelijk meer inzicht te krijgen in deze politiek, zowel in de ideologie als de wijze waarop deze politiek geïmplementeerd werd.Wat de achterliggende ideologie betreft, stond voor de voorstanders van de *Weltpolitik* de vrees centraal dat het keizerrijk, ondanks het feit dat het een veel grotere potentie had dan zijn buurlanden, een tweederangs mogendheid zou worden. Weliswaar werd Duitsland in Europa steeds sterker, maar op het wereldtoneel dreigde het land de aansluiting te verliezen omdat Duitsland geen groot koloniaal imperium bezat en door zijn kwetsbare ligging in het hart van het Europese continent zich maar moeilijk kon mengen in de overzeese concurrentieslag. De *Weltpolitiker* wilden dat Duitsland een grote mogendheid bleef en aangezien de grote mogendheden in de toekomst *Weltmächte* moesten zijn, zou ook Duitsland *Weltmacht* moeten worden. De wellicht bekendste voorvechter van de *Weltpolitik* Paul Rohrbach formuleerde dat in 1903 als volgt:

> *Der grosse und prinzipielle Wechsel der politischen Weltlage, der sich seit der Stabilisierung der Prinzipien deutscher Politik in der Epoche Bismarcks und Kaiser Wilhelm I vollzogen hat, lässt sich dahin zusammenfassen, dass sich auf der einen Seite Russland, England und die Vereinigten Staaten von Nordamerika (...) als Weltmächte zu entwickeln begannen, und dass auf der anderen Seite wir sowohl durch das rasche Voranschreiten jener anderen als auch durch die wirtschaftliche Umwälzung im Gefolge der rapiden Volkszunahme bei uns selbst aus unserer wohlgesicherten und "saturierten" Lage als dominierende mitteleuropäische Kontinentalmacht fast plötzlich mitten in den Zustand einer gefährlichen Krisis hineingeraten sind. Jetzt handelt es sich für uns vor allem um die Frage, ob wir uns mit aller Anspannung unserer Kräfte noch einen Platz an der Seite jener voraneilenden Nationen erhalten oder besser gesagt wiedergewinnen (...) oder ob wir uns damit bescheiden müssen, im Konzert der Weltpolitik auf einen Platz zweiter Klase zurücktreten.*[2]

De gezaghebbende en als gematigd bekend staande publicist-historicus Hans Delbrück eiste voor Duitsland *''den gebührenden Anteil an jener Weltherrschaft (...) die das Wesen der Menschheit und ihre höhere Bestimmung den Kulturvölkern zuweist'* en de staatssecretaris van het *Auswärtiges Amt* (*AA*) en

---

1 Voorbeelden van het imperialisme: Japan (China, 1894-5 en Rusland, 1904-5), Italië (Abessinië, 1894-6), Frankrijk (Madagascar, 1895-6 en Fasjoda, 1898), Verenigde Staten (Cuba en Filippijnen, 1898), Groot-Brittannië (Boerenoorlog, 1899-1902).
2 P. Rohrbach, *Deutschland unter den Weltvölkern* (Berlin, 1903), p. 149. Zie ook p. 13f.

latere rijkskanselier Bernhard von Bülow bracht dat terug tot de constatering dat Duitsland in de twintigste eeuw *'Hammer oder Amboss'* zou zijn.[1] Voortzetting van de politiek van de status-quo *'wäre gleichbedeutend gewesen mit einem langsamen sicheren Verkümmern'* schreef Bülow aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog.[2]

2.

Een aantal aspecten van deze politiek waren bekend, maar de concrete doelen van de Weltpolitik bleven decennia lang schimmig. In 1964 schreef de Duitse historicus G. Ritter:

> *Nichts ist schwieriger, als exakt zu bestimmen, was sich der Durchschnitt deutscher Patrioten, die vor 1914 so viel von der Notwendigkeit eines deutschen "Aufstiegs zur Weltmacht" redeten, dabei gedacht hat.*[3]

Het was de Hamburgse historicus Fritz Fischer die de historici op het spoor van een nieuwe interpretatie zette. In zijn in 1961 veschenen geruchtmakende boek *Griff nach der Weltmacht* kwam Fischer, na uitgebreid onderzoek in de archieven van Potsdam en Merseburg in de toenmalige DDR en in diverse Westduitse archieven, tot de conclusie dat de Duitse regering tijdens de Eerste Wereldoorlog plannen had opgesteld voor grootschalige machtsuitbreiding die gerealiseerd zou moeten worden bij de toekomstige vredesregeling. De Duitse regering wilde in Europa een beperkt aantal grensgebieden annexeren, een groot aantal landen als satellietstaten aan Duitsland binden en buiten Europa een groot koloniaal bezit verwerven. In de inleidende hoofdstukken van dit werk postuleerde Fischer onder meer de stelling dat deze *Kriegszielpolitik* niet was geïmproviseerd na het uitbreken van de oorlog, maar de culminatie was van de vooroorlogse Duitse politiek, de *Weltpolitik*.[4] De opvattingen van Fischer zijn vanaf het begin omstreden geweest. Historici als G. Ritter, K.D. Erdmann, A. Hillgruber en talrijke anderen hebben de theses van Fischer verworpen en bestreden. In de daaropvolgende decennia is door Fischer en een aantal andere historici uitgebreid onderzoek gedaan naar diverse aspecten van de *Weltpolitik*, zoals de plannen van

---

1 H. Delbrück, *Deutsche Ängstlichkeit*. In: *Preussische Jahrbücher* (1912), p. 365. W. Massow (Hrsg.), *B. von Bülow, Reden* (Leipzig, 1910-1914), Bd. 1, p. 106f. Bülow citeerde uit een gedicht van Goethe. De laatste regels van dat gedicht, *Kophtisches Lied*, luiden:

Du musst steigen oder sinken
Du musst herrschen und gewinnen
Oder dienen und verlieren
Leiden oder triumphieren
Amboss oder Hammer sein

Goethes Werke, Band 1 (Hamburg, s.a.), p. 241.

2 Bülow schreef dat in het grote driedelige jubileumsboek *Deutschland unter Kaiser Wilhelm II* naar aanleiding van het zilveren jublileum van Wilhem II in 1913. Geciteerd uit: F. Hiller von Gärtringen, *Bülows Denkwürdigkeiten* (Tübingen, 1956), p. 48f.

3 G. Ritter, *Der deutsche Kanzler und die Machtträume deutscher Patrioten 1914*. In: W. Schieder (Hrsg.) *Erster Weltkrieg - Ursachen, Entstehung und Kriegsziele* (Köln, Berlin, 1969), p. 107-146, aldaar p. 107. Al in 1947 gebruikte Ritter bijna dezelfde woorden in een brief aan de historicus P.E. Schramm. K. Schwabe & R. Reichardt (Hrsg.), *Gerhard Ritter -Ein politischer historiker in seinen Briefen* (Boppard a.Rh., 1984), p. 432. In vergelijkbare bewoordingen: A. Hillgruber, *Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege* (Göttingen, 1967), p. 21-3. In november 1914 had Ritter zelf nog gedachten ontvouwd over een *Weltpolitik*. In een brief die hij vanaf het front aan een jeugdvriend stuurde had hij zijn gedachten laten gaan over een gezamelijke Europese *Weltpolitik 'und Deutschland mus dabei den Anführer herstellen'*. Ritter zag de nodige problemen om Scandinavische staten en staten in Zuidoost-Europa te winnen voor een dergelijk programma, maar bij Nederland met zijn maritieme traditie zag hij weinig problemen: *'bei Holand liegt ja die Sache wieder einfach'*. K. Schwabe & R. Reichhardt, p. 197.

4 F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht* (Düsseldorf, 1962). p. 15-99.

de marine en de buitenlandse politiek van Bernhard von Bülow,[1] maar er ontbreekt nog steeds een overzichtstudie over de *Weltpolitik*.[2]

3.

Er is een groot aantal oorzaken te noemen voor de diepgaande meningsverschillen over de *Weltpolitik*. Die oorzaken liggen voor een deel in de problematische verwerking van de Eerste Wereldoorlog in Duitsland.[3] De voormalige machthebbers poogden na 1918 hun handelen met allerlei geschriften te rechtvaardigen. De autoriteiten van de Republiek van Weimar voerden vanaf de zomer van 1919 een grootschalige campagne tegen het Verdrag van Versailles. Daartoe werd in het *AA* het zogenaamde *Kriegsschuldreferat* opgericht, dat een klimaat moest scheppen waarin de revisie van het Verdrag van Versailles mogelijk was. Het *Kriegsschuldreferat* maakte daarbij veelvuldig gebruik van de diensten van historici. Veel Duitse historici onder wie Hans Delbrück, F. Thimme, P. Herre, E. Brandenburg, H. Rothfels en H. Herzfeld werkten samen met het *Kriegsschuldreferat*.[4] Maar niet alleen deze historici behandelden geschiedschrijving als de voortzetting van de oorlogspropaganda. De overgrote meerderheid van de Duitse geschiedschrijvers bleek na 1918 niet in staat de voorgeschiedenis van de Eerste Wereldoorlog met distantie en een kritisch oog tegemoet te treden. In talrijke studies werd gepoogd aan te tonen dat niet Duitsland, maar de entente verantwoordelijk was voor het uitbreken van de oorlog. De naweeën van deze problematische verwerking spelen tot op de dag van vandaag een niet te onderschatten rol in de historiografie van het keizerrijk. Voeg daar nog eens aan toe de problemen van de Duitse geschiedschrijving tijdens het Derde Rijk, de vernietiging van bronnen zoals de archieven van het Duitse leger bij geallieerde bombardementen in de Tweede Wereldoorlog en de slechte toegankelijkheid van belangrijke bronnen die na de Tweede Wereldoorlog in het Oostblok terecht waren gekomen en het is duidelijk dat de geschiedschrijving van de buitenlandse politiek van het keizerrijk met bijzondere problemen heeft te kampen.

4.

De meningsverschillen over de *Weltpolitik* zijn echter niet uitsluitend terug te voeren op de moeizame verwerking van de nederlaag in de Eerste Wereldoorlog. Een deel van de problemen ligt in het keizerrijk zelf. Vanaf de introductie van het woord in de politieke discussie in de jaren negentig van de negentiende eeuw bestond verwarring over het begrip *Weltpolitik*.[5] Tijdgenoten hadden al snel de gewoonte iedere politiek waarbij Duitsland in verre hoeken van de wereld

---

1 Allereerst door Fischer zelf: F. Fischer, *Krieg der Illusionen* (Düsseldorf, 1987). Zie verder: V. Berghahn, *Zu den Zielen des deutschen Flottenbaus unter Wilhelm II*. In: *Historische Zeitschrift* (1970), p. 34-100. V. Berghahn, *Der Tirpitzplan* (Düsseldorf, 1971), met name p. 45-68. P. Winzen, *Bülows Weltmachtkonzept* (Boppard a.Rh., 1977), p. 427-434. P.M. Kennedy, *The rise of Anglo-German antagonism, 1860-1914* (London, 1980), p. 223-289. G. Craig, *Germany - 1866-1945* (Oxford, 1990), p. 302-314. R. Fiebig-von Hase, *Die Rolle Kaiser Wilhelms II. in den deutsch-amerikanischen Beziehungen*. In: J.C.G. Röhl (ed.), *Der Ort Kaiser Wilhelms II. in der deutschen Geschichte* (München, 1991), p. 223-257.

2 I. Geiss, *The German Version of Imperialism, 1898-1914: Weltpolitik*. In: G. Schöllgen (ed.), *Escape into war?* (Oxford, New York, München, 1990), p. 105-119, aldaar p. 106.

3 Er bestaan diverse historiografische studies die deze problematiek uitvoerig behandelen. Zie bijvoorbeeld: W. Jäger, *Historische Forschung und politische Kultur in Deutschland* (Göttingen, 1984). U. Heinemann, *Die verdrängte Niederlage* (Göttingen, 1983). K. Hildebrand, *Deutsche Aussenpolitik 1871-1918* (München, 1989), p. 27-52.

4 Er werden ook pogingen gedaan buitenlandse historici in te schakelen en dat leidde onder meer tot (overigens niet al te succesvolle) contacten met Nederlandse historici. Zie: G.H.J.M. Olthof, *Contemporaine geschiedbeoefening in Nederland tijdens het Interbellum. Het Nederlandsch Comité tot onderzoek van de oorzaken van den Wereldoorlog (1924-1937)*. In: *Theoretische Geschiedenis* (1983), p. 356-382.

5 Over de ideologie van de *Weltpolitik* bestaan enkele studies: H. Gollwitzer, *Geschichte des weltpolitischen Denkens* (Göttingen, 1972/1982), Bd. 2, p. 19-82 en 217-252. W.D. Smith. *The ideological origins of nazi-imperialism* (New York, Oxford, 1986), p. 52-82.

krachtdadig optrad te betitelen als *Weltpolitik*. In kranten die deze politiek propageerden, werden heel verschillende programma's als *Weltpolitik* betiteld en in de loop der jaren veranderden de opvattingen van belangrijke voorvechters van deze politiek zoals de publicist-historicus Hans Delbrück, de reder A. Ballin en de politicus F. Naumann ingrijpend. Voor de Duitse bevolking was er geen éénduidige *Weltpolitik*. Er was een in het bijzonder door keizer Wilhelm II gepopulariseerd trefwoord dat door allerlei groepen gebruikt werd en al die groepen hadden een eigen interpretatie.

Een belangrijk deel van de verwarring komt ook voort uit het feit dat de Duitse regering met opzet een onduidelijke houding ten opzichte van de *Weltpolitik* cultiveerde in de hoop zo een binnenlandse politieke consensus over de *Weltpolitik* te smeden. De regering deed dat omdat zij de steun van alle voorstanders van een actieve Duitse buitenlandse politiek nodig had om bijvoorbeeld de vlootwetten van 1898, 1900, 1906, 1908 en 1912 door de Rijksdag te loodsen.[1] Zo eiste Bülow in de Rijksdag *'Gleichberechtigung'* en *'absolute Parität'* met Groot-Brittannië als voorwaarde voor een vriendschappelijke relatie, zonder te specificeren wat hij daaronder verstond. In feite fungeerde het veelgebruikte begrip *Gleichberechtigung* als een soort codewoord, dat het nationalistische deel van de publieke opinie moest overtuigen van de onverminderde wil van de Duitse regering Duitsland tot *Weltmacht* te transformeren. Tegelijk poogde Bülow de meer gematigde partijen in de Rijksdag ervan te overtuigen dat zij onbezorgd konden zijn over de Duitse buitenlandse politiek, *'wir wollten keine abenteuerliche und keine phantastische Politik, wir wollten uns nur in wirtschaftlicher wie in politischer Beziehung auch fernerhin in Frieden entwickeln'*.[2] Zijn opvolger Theobald von Bethmann Hollweg gebruikte bijna identieke termen toen hij in november 1909 in de Rijksdag sprak over een *'kraftvolle Entwicklung'*, maar tevens *'friedliche en freundliche Beziehungen zu den anderen Mächten'*.[3] Daarbij speelde nog een rol dat de Duitse politici ook in verband met het buitenland hun kaarten nog niet op tafel wilden leggen. Om de buurlanden niet onnodig te verontrusten, gebruikten de *Weltpolitiker* bij voorkeur een vage terminologie. Deze pogingen zowel de kool als de geit te sparen hebben per saldo averechts gewerkt. In het buitenland wekten juist de vage frasen wantrouwen.

De meeste verwarring bestaat evenwel over de implementatie van de *Weltpolitik*. Dat wordt in de hand gewerkt doordat er een grote kloof bestaat tussen de ambities en de resultaten, *'between what Germany wanted to do and what she dared to do'*.[4] De historicus W.J. Mommsen is van mening dat de *Weltpolitik* in eerste instantie een rol speelde in de binnenlandse politiek en aanvankelijk slechts een zeer ondergeschikte rol in het buitenlandse beleid heeft gespeeld. Mommsen betoogt dat de conservatieve politieke elite van het

---

1 De houding van de regering werd in de hand gewerkt door de complexe politieke structuur van het Keizerrijk. We komen daar in het verloop van deze studie uitgebreid op terug. In de meeste handboeken wordt uitleg gegeven over de structuur van het Keizerrijk: een uitstekende inleiding: G. Craig, *Germany*, p. 38-60. Onmisbaar bij nadere bestudering is: J.C.G. Röhl, *Germany without Bismarck* (Berkeley, Los Angeles, 1968). Voor de specifieke positie van de Keizer: H. Boldt, *Deutscher Konstitutionalismus und Bismarckreich* In: M. Stürmer (Hrsg.), *Das kaiserliche Deutschland* (Düsseldorf, 1977), p. 119-142.

2 W. Massow, *Bülow Reden*, Bd. 1, p. 203. Rede in de Rijksdag 5 maart 1901. B. von Bülow, Denkwürdigkeiten (Berlin, 1930), Bd. 1, p. 415f: rede in de Rijksdag 27 maart 1900.

3 Geciteerd uit: W.J. Mommsen,*Grossmachtstellung und Weltpolitik* (Frankfurt a.M., Berlin, 1993), p. 208.

4 P.W. Schroeder, *World war I as Galloping Gertie: a reply to Joachim Remak*. In:*Journal of Modern History* (1972), p. 319-345, aldaar p. 333. Duitsland bezette in 1897 Kiautchou, kocht in 1898 de Carolinen en sloot in 1899 een overeenkomst over Samoa met de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. In 1911 na afloop van de Tweede Marokko-crisis kreeg Duitsland ongeveer 272.000 vierkante kilometer Frans-Kongo. Dat contrasteert met bijvoorbeeld de Verenigde Staten die in 1898 de Caraïbische koloniën en de Fillippijnen van Spanje overnamen. Groot-Brittannië annexeerde na de Boerenoorlog de Boerenrepublieken. Frankrijk vergrootte geleidelijk zijn greep op Marokko en Italië veroverde in 1911 Lybië.

keizerrijk haar macht wenste te consolideren en daarbij de *Weltpolitik* gebruikte als lokmiddel om steun te verwerven onder partijen, belangen- en pressiegroepen. Mommsen gaat zelfs zover dat hij de *Weltpolitik 'Scheinimperialismus'* noemt.[1] De politieke elite zou volgens hem steeds meer onder druk zijn komen te staan om de gewekte verwachtingen waar te maken en daarbij zou zijn gebleken dat de imperialistische geest, die de politici hadden wakker geroepen niet meer terug in de fles was te krijgen. De machthebbers zouden zich volgens Mommsen genoodzaakt hebben gevoeld steeds grotere risico's in de buitenlandse politiek te nemen totdat ze uiteindelijk in juli 1914 door een vlucht naar voren de Eerste Wereldoorlog ontketenden.

Daarentegen gaan historici als V. Berghahn en P. Winzen ervan uit dat Duitsland doelbewust streefde naar de positie van *Weltmacht.*, *'dessen Ziel die Etablirung Deutschlands als europäische und überseeische Hegemonialmacht sein sollte'*.[2] De bouw van de slagvloot die in 1898 was begonnen, was het centrale element van deze politiek en aangezien de bouw van een dergelijke vloot twee decennia in beslag nam, was de *Weltpolitik* een politiek voor de lange termijn. Dat verklaart volgens Berghahn en Winzen de kloof tussen de ambities en de acties van het keizerrijk. *'In zwanzig Jahre werde [er] eine andere Sprache reden'*, verklaarde de Duitse keizer kort na de start van de bouw van de vloot tegenover de Franse ambassadeur.[3] Deze politiek mislukte en Duitsland leerde dat zijn positie beperkingen met zich meebracht. *'An unrestrained Weltpolitik by Germany, as the Germans were forced to recognize, was bound to isolate her and destroy the system* (= Europese machtsbalans, A.B.) *upon which she had to rely for security.'*[4]

Een derde verklaring voor de verwarring rond de Duitse buitenlandse politiek is dat deze politiek kortzichtig en planloos was. De Duitse historicus G. Schöllgen spreekt over een *'erstaunliche Konzeptionslosigkeit'*.[5] Bij veel historici is dit argument gebruikt als een deel van de verklaring. Zo schetst ook de Amerikaanse historicus P.W. Schroeder de buitenlandse politiek van het keizerrijk in de meest negatieve termen: *'It is commonly said that after 1890 Germany played the game of international politics like a plunger on the stock market, always looking for quick short term gains. The truth is worse than that. Germany played like a plunger looking for quick gains without making any investments, a gambler trying to win without betting'*.[6]

5.

Nederland speelde een niet te onderschatten rol in de *Weltpolitik*. De publicisten die de *Weltpolitik* propageerden noemden Nederland vanaf het begin als een van de landen waarmee Duitsland nauwe betrekkingen diende aan te knopen. De Duitse regering besteedde vanaf 1897 tot 1906 zeer veel aanadacht aan Nederland. Met name de discussie over een Duits-Nederlandse tolunie, die in verschillende hoofdstukken aan de orde zal komen, geeft een uitstekend inzicht in de ideologie en de praktijk van de *Weltpolitik*. Datzelfde geldt voor de Duitse

---

1 W.J. Mommsen, *Der autoritäre Nationalstaat* (Frankfurt a.M., 1990), p. 300f een 332f.
2 P. Winzen, *Zur Genisis von Weltmachtkonzept und Weltpolitik*. In: J.C.G. Röhl (Hrsg.), *Der Ort*, p. 189-222, aldaar p. 189.
3 V. Berghahn, *Des Kaisers Flotte und die Revolutionierung des Mächtesystems vor 1914*. In: J.C.G. Röhl (Hrsg.), *Der Ort*, p. 173-188, aldaar p. 177.
4 P.W. Schroeder, p. 333.
5 G. Schöllgen, *Die Macht in der Mitte Europas* (München, 1992), p. 63. Andere auteurs met vergelijkbare opinies: A. Hillgruber, *Die gescheiterte Grossmacht* (Düsseldorf, 1984), p. 31-61. K.D. Erdmann, *Der Erste Weltkrieg* (München, 1985), p. 66-75. (Onveranderde versie van een handboektekst uit 1973). M. Stürmer, *Dissonanzen des Fortschritts* (München, 1986), p. 151-165. K.A. Lerman, *The chancellor as courtier* (Cambridge, 1990), p. 21 en 270 n. 105. K. Hildebrand, *Deutsche Aussenpolitik*, p. 27-52. Th. Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1866-1918 Band 2: Machtstaat vor der Demokratie* (München, 1992), p. 668f. J. Joll, *The origins of the First World War* (London, New York, 1992), p. 181.
6 P.W. Schroeder, p. 334.

politiek ten aanzien van Nederlands-Indië en de Duitse gemeenschappen in Nederland. Bovendien zal ook aandacht worden besteed aan de Duitse politiek ten aanzien van zuidelijk Afrika omdat de Duitse politiek ten aanzien van zuidelijk Afrika vaak sterk was verstrengeld met de Duitse politiek ten aanzien van Nederland.

In het eerste deel van dit werk worden een aantal elementen van de Duits-Nederlandse relatie voor 1890 behandeld. In het eerste hoofdstuk wordt aandacht besteed aan het Duitse nationalisme en Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw. Onder Duitse nationalisten werd in deze periode gediscussieerd over de vraag of Nederland deel diende te gaan uitmaken van een toekomstige Duitse nationale staat. Hier wordt aandacht aan besteed omdat rond de eeuwwisseling opnieuw een discussie zou worden gevoerd over de wenselijkheid van een incorporatie van Nederland in een grotere Duitse nationale staat. Dit werd gepropageerd door de *Alldeutscher Verband* (*ADV*), een nationalistische pressiegroep, die in 1891 was opgericht. Door gerichte acties slaagde de *ADV* erin soms een grote aanhang te mobiliseren. Hun steun aan de campagnes voor de versterking van de Duitse vloot speelde een belangrijke rol bij de totstandkoming van de vlootwetten van 1898 en 1900. De *ADV* stond in 1911 aan de wieg van de *Wehrverein*. Door middel van deze grote nationalistische pressiegroep wisten de radicale nationalisten vanaf 1912 een grote rol te spelen in het debat over de versterking van het leger. Aangezien deze zogenaamde *völkische* nationalisten de argumenten van de Duitse nationalisten uit de eerste decennia van de negentiende eeuw opnieuw zouden gaan hanteren, is een korte behandeling van dit vroege nationalisme nuttig voor het begrip van de discussie die aan het einde van de negentiende eeuw inzette.

In het tweede en derde hoofdstuk wordt de politiek van Bismarck behandeld. Hoofdstuk twee gaat over de vraag welke overwegingen Bismarck hebben geleid bij het zoeken naar de grenzen van de nieuwe Pruisisch-Duitse staat en welke consequenties dat had voor Nederland. Of beter gezegd: waarom dat zo weinig consequenties had voor Nederland. Te denken valt daarbij aan de al decennia slepende Limburgse kwestie, die in 1867 min of meer terloops werd opgelost. Hoofdstuk drie gaat over de jaren 1871-1890. Met name voor deze periode ontbreekt nog steeds een studie over de Duits-Nederlandse betrekkingen en in deze hoofdstukken is gepoogd enkele facetten van die periode nader te belichten. Nadat Bismarck eerst de verhoudingen in Europa grondig had gewijzigd, keerde hij na 1871 terug naar een politiek van de *Balance of Power* en wenste hij de bestaande situatie in Europa te handhaven. Voor Nederland betekende dat relatieve rust, maar tegelijk een isolement, omdat de aandacht van Bismarck zich richtte op het consolideren en versterken van België als de hoeksteen van de bestaande orde in het noordwesten van Europa.[1] In de Duitse samenleving organiseerden zich in deze jaren krachten die niet tevreden waren met de behoudende Duitse buitenlandse politiek. Er was een sluimerende onvrede over de oplossing van Bismarck voor de Duitse kwestie, er was druk van liberale zijde voor een meer actieve Duitse buitenlandse politiek en er was ook een actieve koloniale beweging die midden jaren tachtig enkele beperkte successen boekte. Al deze bewegingen richtten een deel van hun aandacht op Nederland. In veel opzichten zijn deze oppositiebewegingen de ideologische voorlopers van de *Weltpolitik* en het radicale *völkische* nationalisme, die na 1890 doorbraken.

In het tweede deel, hoofdstuk vier en vijf, zal de economische relatie tussen Duitsland en Nederland aan de orde komen. Hier zal relatief veel aandacht aan

1 Bijvoorbeeld het Congres van Berlijn in 1884 waar Bismarck de ambities van de Belgische Koning Leopold steunde, waardoor deze de Kongo in bezit kreeg. In de laatste jaren voor de oorlog werden in Berlijn plannen gemaakt voor koloniale expansie in Centraal-Afrika. Belgisch-Kongo zou grotendeels Duits moeten worden. Dat illustreert de omslag in de politiek ten aanzien van België tussen Bismarck en zijn opvolgers.

worden besteed, onder meer omdat de *Weltpolitiker* vaak economische argumenten gebruikten, wanneer ze pleitten voor een nauwe band tussen Nederland en Duitsland. Nederland zou economisch afhankelijk zijn van Duitsland en daarom zou het onvermijdelijk en in het voordeel van beide partijen zijn dat Nederland ook formeel economisch en politiek aan Duitsland zou worden gebonden. Ondanks het feit dat de economische relatie in de negentiende eeuw diverse crises doormaakte en aan het eind van de eeuw een heel ander karakter had dan aan het begin van de negentiende eeuw, kun je toch spreken van twee landen die economisch al generaties symbiotisch met elkaar zijn verbonden. Voor zover ik dat kan beoordelen is er zelfs geen parallel, waarbij twee hoogontwikkelde economieën zo lang en zo intensief met elkaar zijn verbonden als in het geval van Duitsland en Nederland. In de loop van de negentiende eeuw ontstond een werkverdeling tussen beide landen, die tot op de dag van vandaag het karakter van de economische relatie bepaalt. Enerzijds ontwikkelde Nederland zich tot het doorvoerland voor Duitsland. In 1913 werd 31,4% (51,3 van totaal 163,6 miljoen ton goederen) van de totale Duitse in- en uitvoer via het Nederlands grondgebied vervoerd.[1] Anderzijds werd Duitsland de belangrijkste leverancier van industriële produkten aan Nederland. Veel minder bekend is dat Nederland na 1895 ook arbeidsreservoir werd voor de Duitse economie. Meer dan 100.000 Nederlanders werkten in 1913 in Duitsland. Voor een land als Nederland met een beroepsbevolking van minder dan 2,5 miljoen mensen was dat een aanzienlijk cijfer. Nederland had bij de modernisering van zijn economie in de loop van de negentiende eeuw bovendien sterk geprofiteerd van de Duitse immigratie, al moet daar aan worden toegevoegd dat de invloed van Duitse immigranten rond de eeuwwisseling al over zijn hoogtepunt heen was. Op het terrein van de investeringen was de invloed van Duitsland minder groot. Duitsland was een belangrijke investeerder in Nederland, maar Nederland was veel te kapitaalkrachtig om op dit belangrijke punt afhankelijk te worden van Duitse investeringen.

Na 1895 brak een fase aan van extreem snelle groei van de Duitse economie. Juist in die fase, toen Duitsland de *Weltpolitik* omarmde, dreigde de economische verstrengeling tot afhankelijkheid te leiden. Zo dreigden de grote Duitse rederijen de kleinere Nederlandse rederijen over te nemen en kwam de Nederlandse steenkolenmarkt nagenoeg geheel in handen van één Duits kartel, het *Rheinisch-Westfälisches Kohlensyndikat* (*RWKS*). In Nederland werd politieke betekenis gehecht aan de economische penetratie vanuit Duitsland en er volgden politieke reacties. Het dreigende monopolie van het *RWKS* leidde tot de opbouw van de staatsmijnen. De Nederlandse reders gingen nauwer samenwerken om te voorkomen, dat de Nederlandse handelsvloot in Duitse handen kwam. Hoogstwaarschijnlijk speelden bij de Duitsers in eerste instantie geen politieke motieven bij hun economische penetratie van de Nederlandse markt. De economische penetratie was het gevolg van de fenomenale economische groei in Duitsland na 1895. Pas in tweede instantie zagen ondernemers de mogelijke politieke consequenties van hun economische activiteiten en dat leidde ertoe dat een aantal ondernemers steun verleenden aan het streven naar een nauwere economische band tussen Duitsland en Nederland. H.A. van Beuningen, directeur van de *Steenkolenhandelsvereniging (SHV)* was een voorvechter van een Duits-Nederlandse tolunie en later van een postunie en publicisten en politici als S. Heckscher, E. Francke en P. Stubmann, die nauwe contacten onderhielden met A. Ballin, de directeur van de *HAPAG*, speelden een belangrijke rol in de campagne voor een Duits-Nederlandse tolunie.

In het derde deel van dit boek, het belangrijkste deel, komt de Duitse buitenlandse politiek in de periode 1890-1914 aan de orde. In hoofdstuk zes

---

1 *Statistisches Jahrbuch (StJb)*, 1914. *Statistiek van den in-, uit- en doorvoer (SIUD)*, 1914.

wordt de aanloop naar de *Weltpolitik* behandeld, in hoofdstuk zeven tot en met negen de periode 1897-1906. In hoofdstuk tien worden de Duitse plannen om tolgelden in te voeren op de Rijn en de daarmee samenhangende plannen om Emden uit te bouwen tot een grote zeehaven behandeld. De Nederlandse regering verzette zich met hand en tand tegen de invoering van Rijntollen, omdat men vreesde, dat de Duitse overheid door de invoering van Rijntollen een middel zou krijgen het goederenverkeer op de Rijn te reguleren waardoor Duitsland een machtig politiek drukmiddel tegen Nederland in handen zou krijgen. Bij het uitbreken van de oorlog in augustus 1914 sleepte deze kwestie nog voort. Ook na 1906 bleef de *Weltpolitik* direct en indirect een belangrijke rol spelen in de Duits-Nederlandse relatie. Dat is het geval bij de Eemskwestie, die in hoofdstuk elf behandeld wordt en bij de Duitse relatie met Nederlands-Indië, die in hoofdstuk twaalf aan de orde komt. In het laatste hoofdstuk wordt de directe voorgeschiedenis van de oorlog uiteengezet.

6.

Tot slot een aantal opmerkingen over de bestaande literatuur over de Duits-Nederlandse betrekkingen ten tijde van het Wilhelminische keizerrijk, het bronnenmaterialmateriaal dat gebruikt is en de onvermijdelijke beperkingen van deze studie. De literatuur is bepaald niet overvloedig. Van de belangrijkste studies zijn de oudere werken van K. Hampe en J.A. van Hamel nog duidelijk het produkt van de Eerste Wereldoorlog en de oorlogspropaganda. De Freiburgse historicus Karl Hampe werd, nadat hij twee studies had gepubliceerd over de geschiedenis van de Belgische neutraliteit, tijdens de Eerste Wereldoorlog door de Duitse bezettingsmacht in België gevraagd onderzoek te doen in de Belgische archieven en een boek te publiceren over de Belgisch-Nederlandse betrekkingen voor de oorlog. Op basis van dit onderzoek schreef hij een korte maar informatieve monografie. Hampe concentreerde zijn aandacht voornamelijk op de vooroorlogse toenaderingspogingen tussen België en Nederland en uitte aan het slot van het boek, nog ongewis van de uitkomst van de oorlog, de hoop dat Nederland en Vlaanderen ooit binnen een Germaanse federatie samengevoegd zouden worden. Na 1918 kwam Hampe nog eens terug op zijn oorlogspublikaties. Hij was zelf van mening dat de wetenschappelijke waarde van deze werken beperkt was en schreef dat hij een onjuist uitgangspunt had gehanteerd door ervan uit te gaan dat de sterkste macht op het continent het recht had de barrière (lees: België) militair aan zich te binden.[1]. Van Hamel was jurist, hoogleraar, publicist voor onder andere de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en lid van de Tweede Kamer voor de Liberale Unie. In de oorlog had Van Hamel gewaarschuwd voor de expansionistische plannen van de Duitsers. Zijn werk staat in een lange liberale traditie van wantrouwen tegen Duitsland.[2]

In de jaren dertig werden opnieuw twee werken gepubliceerd over de positie van Nederland in de internationale politiek voor de Eerste Wereldoorlog. In 1937 publiceerde Paul Herre zijn omvangrijke studie *Die kleinen Staaten Europas und die Entstehung des Weltkrieges*, waarin een kort hoofdstuk was gereserveerd voor Nederland. In zijn boek schilderde Herre een beeld van een onafgebroken strijd om de hegemonie tussen de grote mogendheden van Europa vanaf de zeventiende tot de twintigste eeuw. Vervolgens ging hij niet concreet in op buitenlandse politiek van het keizerrijk, maar concentreerde hij zijn aandacht op de politiek van de kleine staten in een dergelijke grimmige omgeving. Bij de behandeling van de neutraliteitspolitiek van Nederland constateerde hij —en dat

1 K. Hampe, *Belgien und Holland vor dem Weltkriege* (Gotha, 1918), p. 96. H. Diener (Hrsg.), *Karl Hampe (1869-1936) -Selbstdarstellung* (Heidelberg, 1969), p. 33
2 J.A. van Hamel, *Nederland tusschen de mogendheden* (Amsterdam, 1918). M. Hobowm, *Die alldeutsche Bewegung als politische Schuld und Gefahr* (s.l., 1916), p. 159f

zal gezien het voorafgaande niet verbazen— dat de Nederlanders daarbij soms neigden tot een zekere wereldvreemdheid. Herre, hoogleraar in Leipzig, had zich voor de Eerste Wereldoorlog beziggehouden met Middeleeuwse geschiedenis. In de Eerste Wereldoorlog ontpopte hij zich als voorvechter van een grootschalige Duitse expansie. Herre propageerde *'die Herstellung eines grösseren Zentraleuropas germanischen Kulturcharakters'* alsmede *'die Vernichtung der englischen Alleinherrschaft auf den Meeren'*. Na de Eerste Wereldoorlog werd hij een van de medewerkers van de *Zentralstelle für die Erforschung der Kriegsursachen*, een door het *AA* opgezette organisatie, waarmee het *AA* het klimaat probeerde te scheppen voor een revisie van het verdrag van Versailles. Herre publiceerde herhaaldelijk in het door deze *Zentralstelle* uitgegeven tijdschrift *Die Kriegsschuldfrage*. In 1920 werd hij directeur van een nieuw op te zetten afdeling van het *Reichsarchiv* voor politiek en koloniale geschiedenis, maar na een conflict met de historicus en publicist Hans Delbrück werd deze afdeling weer opgedoekt en werd Herre in 1923 vroegtijdig gepensioneerd. In 1937 toonde Herre zich enthousiast over het nationaalsocialistische Duitsland van Adolf Hitler, dat *'fremdem Volkstum in gleicher Weise Achtung entgegen (bringt), wie es auf die Erhaltung und den Schutz seines eignen Volkstums bedacht ist'*. Herre wierp zich na 1940 op als een theoreticus van de Nieuwe Orde van Hitler.[1]

Het tweede boek waarin de Duits-Nederlandse betrekkingen voor de Eerste Wereldoorlog een belangrijke rol speelden was het in 1936 verschenen boek *Nederland in de wereldpolitiek van 1900 tot heden* van de Nederlander A.S. de Leeuw. De Leeuw was hoofdredacteur van het communistische *Volksdagblad* en zijn boek was een waarschuwing tegen het nationaalsocialistische Duitsland.[2]

Na de Tweede Wereldoorlog werd door historici incidenteel aandacht besteed aan de Duitse buitenlandse politiek ten aanzien van Nederland. Bijvoorbeeld in de studie van G.W.F. Hallgarten over de sociale basis van het Duitse imperialisme, in het boek *Der Schlieffenplan* van de historicus Gerhard Ritter uit 1956, in een artikel van de Britse historicus J. Steinberg over de aanvalsplannen van de Duitse marine en een hoofdstuk in het omvangrijke proefschrift van K. Schilling over het radicale nationalisme in het keizerrijk. H. Lademacher publiceerde enkele jaren geleden een studie waarin veel materiaal is verzameld over de wijze waarop in Nederland en Duitsland in de negentiende en twintigste eeuw naar het buurland werd gekeken.[3] Aan Nederlandse zijde moeten vooral de zestien delen van de *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland, 1871-1919* genoemd worden, die door C. Smit en J. Woltring tussen 1957 en 1974 werden samengesteld. Deze omvangrijke verzameling van documenten is voor de kennis van de betrekkingen tussen het Duitse keizerrijk en Nederland een belangrijke aanwinst, omdat in de *Bescheiden* veel stukken zijn opgenomen over de Duits-Nederlandse betrekkingen. In twee delen zijn enkele honderden documenten over de Nederlandse buitenlandse politiek in de periode 1899-1919 opgenomen die Smit in buitenlandse archieven had aangetroffen. In Duitsland had hij daarvoor onderzoek gedaan in het archief van het *AA* in Bonn. Aansluitend schreef Smit het driedelige *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, waarin hij de bevindingen van zijn archiefonderzoek verwerkte zonder daar

---

1 P. Herre, *Die kleinen Staaten Europas und die Entstehung des Weltkrieges* (München, 1937), p. 157-179 en 510. P. Herre, *Weltpolitik und Weltkatastrophe* (Berlin, 1916), p. 257. P. Herre, *Deutschland und die europäische Ordnung* (Berlin, 1941). K. Demeter, *Das Reichsarchiv* (Frankfurt a.M., 1969), p. 20f.

2 A.S. de Leeuw, *Nederland in de wereldpolitiek van 1900 tot heden* (Zeist, 1936).

3 G.W.F. Hallgarten, *Imperialismus vor 1914* (München, 1951), Bd. 2, p. 14-18. G. Ritter, *Der Schlieffenplan* (München, 1956). J. Steinberg, *A German plan for the invasion of Holland and Belgium, 1897*. In: *Historical Journal* (1963), p. 107-119. K. Schilling, *Beiträge zu einer Geschichte des radikalen Nationalismus* (Köln, 1968), p. 93-115. H. Lademacher, *Zwei ungleiche Nachbarn* (Darmstadt, 1989), p. 41-97.

overigens veel nieuwe inzichten aan toe te voegen en al te veel gebruik te maken van de Duitse literatuur. Naast het werk van Smit is vooral de studie van de economisch-historicus H.P.H. Nusteling van grote waarde, omdat hier met bewonderingswaardige acribie de economische relatie tussen beide landen in de negentiende eeuw is beschreven.[1]

Aangezien de nadruk van dit werk ligt op de Duitse buitenlandse politiek beperkt het archiefonderzoek zich nagenoeg geheel tot de Duitse archieven.[2] In een enkel geval, als Duitse bronnen geen uitkomst boden of nieuwe vragen opwierpen, werd afgeweken van deze regel. Dat speelde bijvoorbeeld bij de antirevolutionaire staatsman Abraham Kuyper. Aangezien in de Duitse bronnen enkele nieuwe gegevens over de antirevolutionaire voorman werden gevonden, maar tegelijk veel vragen over de activiteiten van Kuyper op het gebied van de buitenlandse politiek openbleven, heeft de auteur op dit punt nader onderzoek in het archief van Kuyper noodzakelijk geacht.

Doordat de aandacht is geconcentreerd op de vele vragen rond de *Weltpolitik*, de economische verstrengeling en enkele belangrijke bilaterale kwesties vielen een groot aantal andere onderwerpen buiten het bestek van deze studie. Dat gold onder andere voor de Haagse vredesconferenties van 1899 en 1907. De Duitse politieke top was buitengewoon sceptisch over deze conferenties en waakte er slechts voor, dat er beslissingen werden genomen die de bewegingsvrijheid van een grote mogendheid, bijvoorbeeld op het gebied van bewapening, niet werd ingeperkt. Duits-Nederlandse kwesties speelden op beide conferenties geen rol. Ook is er in deze studie geen aandacht besteed aan de alternatieve ideeën van Duitse socialisten en burgerlijke pacifisten en linkse democraten over de buitenlandse politiek van het keizerrijk. Op zichzelf zou het interessant zijn te weten hoe in linkse kringen in het keizerrijk over de *Weltpolitik* en Nederland werd gedacht, maar aangezien deze groepen nagenoeg geen invloed hadden op de buitenlandse politiek van het keizerrijk zijn ze buiten beschouwing gebleven. De verstrengeling van Nederland en Duitsland beperkte zich niet tot die aspecten, die in deze studie aan de orde komen. Duitsland en Nederland hadden op tal van terreinen intensieve betrekkingen, waarbij Duitsland in de negentiende eeuw grote invloed had op de Nederlandse samenleving. Duitse muziek, literatuur, onderwijs en wetenschap golden in Nederland als toonaangevend. De Duitse wetgeving op sociaal gebied gold als voorbeeldig en de *SPD*, toentertijd de grootste socialistische partij ter wereld, inspireerde en beïnvloedde de moderne Nederlandse arbeidersbeweging. Al deze terreinen zijn nog nauwelijks onderzocht en zijn ook in deze studie buiten beschouwing gebleven.[3]

De bedragen in dit boek zijn bijna allemaal omgerekend naar Duitse marken. In het tijdvak 1875-1914 hanteerden de meeste landen de gouden standaard, waardoor veranderingen in de wisselkoersen marginaal waren. Het Britse pond was ongeveer twaalf gulden waard, de Duitse mark ongeveer 58,5 cent en de Franse, Belgische en Zwitserse frank waren ongeveer 47,5 cent waard.

---

1 J. Woltring (red.), *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland, 1871-1898* (*Rijksgeschiedkundige publikatiën* 107, 118, 122, 126, 132 en 138) (Den Haag, 1962-1972). C. Smit (red.), *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland, 1899-1919* (*Rijksgeschiedkundige publikatiën* 100, 102, 106, 109, 116, 117, 128, 137, 145 en 146) (Den Haag, 1957-1974). C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog* (Groningen, 1971-3), 3 dln. H.P.H. Nusteling, *De Rijnvaart in het tijdperk van stoom en steenkool 1831-1914* (Amsterdam, 1974).

2 Voor een volledig overzicht verwijs ik naar de lijst met archiefmateriaal achter in dit boek.

3 Over de Haagse vredesconferenties: J. Dülffer, *Regeln gegen den Krieg?* (Frankfurt a.M., Berlin, Wien, 1978), zie met name: p. 101-137 en 184-202. Over links en de *Weltpolitik*: D. Groh, P. Brandt, *Vaterlandslose Gesellen. Sozialdemokratie und Nation, 1860-1990* (München, 1992), p. 60-173. D. Stegmann, *Die Erben Bismarcks* (Köln, Berlin, 1970). p. 82, n. 148 en p. 113, n. 330. Een nog steeds onovertroffen inleiding over de grote invloed van Duitsland op Nederland in de negentiende eeuw : J. Huizinga, *Duitschland's invloed op de Nederlandsche beschaving*. In: J. Huizinga, *Verzamelde werken* (Haarlem, 1948), dl. 2, p. 304-331.